

ФІЛОСОФІЯ ТА ПОЛІТОЛОГІЯ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ КУЛЬТУРИ

ISSN 2663-0265 (print) ISSN 2663-0273 (online)

Journal home page: <https://fip.dp.ua/index.php/FIP>

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Тетяна Вікторівна Борисова

Доцент кафедри філософії та політології,
Український державний університет
науки і технологій,
проспект Гагаріна 4, Дніпро,
49004, Україна

Email: tvborisova78@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0122-743X>

Tatyana Viktorovna Borisova

Associate professor of department of
philosophy and political science,
Ukrainian State University of Science
and Technologies,
Gagarina ave.,4, Dnipro, 49004, Ukraine

УДК 111.1 (09)

ФІЛОСОФСЬКІ РОЗДУМИ НА ТЕМУ ПРО «СТРАХ БОЖИЙ»

Received 18 October 2022; revised 15 November 2022; accepted 25 November 2022

DOI: 10.15421/352215

Анотація

Проблема філософського виміру «страху Божого» розглядається через призму культурологічного виміру. Акцентується увага на особливостях методологічного аналізу цього феномену. Здійснюється спроба встановити онтологічний статус «страху Божого» в сучасному культурному просторі. Робиться висновок-припущення, що саме словосполучення поняття «страх Божий» може виступати як перформативне поняття, що спроможне на фундаментальну зміну життєвої реальності для людини.

Ключові слова: особистість, Бог, онтологічна подія, перформативність, есхатологія.

PHILOSOPHICAL REFLECTIONS O THE «FEAR OF GOD»

Abstract

The subject of this study is one of the most important phenomena of the religious consciousness of man - the fear of God. The purpose of philosophical reflection is to establish the ontological, anthropological and axiological statuses of this phenomenon of the Christian culture of thinking. The methodological dimension reveals all its complexity, since it is difficult to fix the existential foundations of a person in their metahistorical completeness. Such an analysis requires the thinker to have correct philosophical articulation and a pre-compiled philosophical vocabulary. A dictionary in which all definitions do not carry discrepancies in the interpretations and descriptions of the phenomenon under study. The historical retrospective of the study of this concept in its entirety is possible with the support of the theological Christian tradition. The place and role of the «fear of God» in the secularized cultural space of our days is determined. It is pointed out the need to refrain from going into psychology and academic religious studies when considering this phenomenon. The difference between the fear of God, the fear of death and the “fear of God” itself is explained. The paradox of overcoming the fear of death through the “fear of God” is revealed. In the final judgments, it is concluded that the very concept of «fear of God» is performative. It is capable of changing the very reality for a person in his external and internal life in the culture of thinking. This approach to analysis should not be understood solely as a methodological device. This is a special angle of view on the problem, and not just its methodological dimension. The Christian picture of the world postulates the phenomenon of the fear of God as an important component of the entire Christian concept of personality. Without this phenomenon, it is impossible to imagine the whole eschatological picture of the world for the Christian culture of thinking. The status of an ontological event in the history of both the individual and society as a whole is assigned to the manifestation of the «fear of God».

Keywords: personality, God, ontological event, performativity, eschatology.

Постановка проблеми.

Вести розмову про філософське осмислення феномену «страху Божого» дозволено лише з цілою низкою застережень та уважних акцентів. Причиною цього є багатогран-

ність та багатовимірність предмету розгляду. «Страхи Божий» – це особливий компонент усієї християнської картини світу. Питання про сутність феномену релігійної свідомості як «страх Божий», що постає у центрі філо-

софських роздумів, одразу наштовхує нас на важливі моменти. По-перше, це глибоко індивідуальна та тематично безмежна проблема, переоцінити її значення для внутрішнього душевно-духовного життя людини неможливо. По-друге, для філософської рефлексії це дуже незручна і складна тема. Більше того, складність її вже виявляється на етапі коректної та змістовної культурно-філософської констатації. Методологічне обґрунтування та філософські заміри цього компоненту доволі не проста задача. В цій задачі важливим аспектом є виявлення та встановлення філософського статусу самого поняття «страх Божий».

Варто відмітити той факт, що проблеми такого рівня осмислення будуть потребувати коректної філософської артикуляції, зі своїм особливим семантичним строем думок та аргументів, підібраним та складеним філософським словником, що готуються для обговорення такого питання.

Мета статті.

Проблема актуалізації феноменів релігійної свідомості на сторінках філософських журналів – це посилення статусу самих антропологічних досліджень філософії, без скочування у психологію чи академічне релігієзнавство.

Аналіз досліджень та публікацій.

Визначення та форми «страху Божого» в літературі можуть мати різноманітний характер і бути не схожими між собою. Тому важливо виділити загальнолюдські корені сенсу цього поняття і зробити його доступним для розуміння. Проте остаточної повноти розгляду цього поняття за межами християнської картини світу, на наш погляд, не досягнути. Разом з тим, для широти горизонту у погляді на це питання зазначимо, що філософська візія літератури з цієї теми показує нам цікавість до неї. Так зокрема ми бачимо аналіз її на сторінках праць мислителів різних епох та філософських традицій: С.Франк, Л.Шестов, В.Асмус, М.Бубер, Ф.Херрман, С.Аверінцев, С.Хоружий, А.Зубов, О.Больнов, В.Мовчан, С.Ставцев та інші.

Відмітимо, що академічна філософія у розгляді цього питання відчуває потребу звертатися до цієї теми якомога обережніше.

Після вчення Отців та вчителів Церкви європейській філософській думці важко не помічати творчого спадку Єфрема Сиріна, Іоанна Златоустого, Іоана Лествичника, Феофана Затворника та інших, що залишили свої роздуми на цю тему з глибоким богословським та філософським рефлексивним компонентом.

Викладення основного матеріалу.

В есхатологічній християнській картині світу відводиться особливе місце та значення страхам. А саме – засуджуються усі види страху окрім «страху Божого». Оскільки, усі інші – це ознака малої та слабкої віри, шлях до туги, журби, печалі чи відчаю, що є гріхом і призводять до відлучення від Бога. Через побутовий страх у своєму житті (страх за майно, за роботу, за імідж, за здоров'я та інше) людина здатна впадати у інші спокуси, які не так очевидно пов'язані з поняттям страх. Мова йде про гординю та жадібність.

Саме поняття та феномен людського страху не так вже і просто зробити предметом самого філософського аналізу. Слід визнати, що навіть в такій складній науці як психологія – це зробити і зручніше і навіть легше з методологічної точки зору. Бо з самого початку термін «страх» в сучасному мовно-культурному просторі підміняється словом-родичем – «фобія». Проте, ця підміна понять радикально змінює не тільки кут зору на проблему, але і саму проблему. Навіть важко буде уявити собі існування такої проблеми як «фобія Божа», здається потворним та вульгарним вживання цих слів в одному словосполученні. Посилена увага до проблеми «страху Божого» в християнській культурі мислення веде до відмови спрощеного філософського його розгляду.

Основи Біблійного тлумачення душевної природи людини визначають «страх Божий» християнською чеснотою. Розкриває себе ця чеснота через благоговіння перед святістю Бога. Вона прагне усіма потугами своєї душі та духу не порушувати волі Його. Такий страх, таке занепокоєння можливе завдяки зосередженій увазі на своєму внутрішньому світі. Страх Божий – це більше ніж чеснота, вона носить природу морального імперативу, тобто обов'язку для християнина, розвиває довготерпіння, смирення та любов до ближнього.

Тому нехтувати ним як чесною та імперативом – це багато змінювати в житті людини та суспільства. Так у Єфрема Сиріна є міркування про страх Божий: «Блажен тот человек, который имеет в себе страх Божий. Он явно убожается и Святым Духом. Блажен муж, боящийся Господа (Пс. 111, 1). Кто боится Господа, тот подлинно вне всякого вражеского ухищрения, и избежал всех козней врага. В ком есть страх Божий, тот удобно спасается от умыслов злокозненного врага. Враг ни в чем не уловляет его, потому что он из страха не допускает до себя плотских удовольствий. Кто боится, тот не парит умом туда и сюда, потому что ждет своего Владыку, да не придя внезапно, найдет его ленивым, и рассечет его (Мк. 13, 36. Мф. 24, 51). В ком есть страх Божий, тот не бывает беспечен, потому что всегда трезвится. Кто боится, тот не предаётся сну без меры, потому что бодрствует и ждет пришествия Господа своего. Кто боится, тот не остается равнодушным, чтобы не раздражить своего Владыку. Кто боится, тот не ленился, потому что всегда радует о достоянии, опасаясь подпасть осуждению. Кто боится, тот всегда предпочитает угодное Господу его и приуготовляет это, чтобы Господь, придя, похвалил его за многое. Так страх Господень, для приобретших его, делается причиной многих благ!» [Єфрем Сирин 2006: 40-41].

Порядок іде порівняння з безстрашністю, яка є протилежністю для страху Божого: «Кто не имеет в себе страха Божия, тот открыт нападением диавольским. Кто бесстрашен, тот парит умом и равнодушен к добру, спит без меры и нерадит о делах своих, тот вместилище сластолюбия, тешится всем, что ему приятно, потому что не боится пришествия Владыки, тот хвалится страстями, любит покой, избегает страданий, гнушается смиреніем, лобызает гордыню. Наконец приходит Господь его и находит его в занятиях, Ему не угодных, и рассечет его (Лк. 12, 46), и предаст вечной тьме. Такого человека кто не признает окаянним?Бесстрашие рождает юношеский помысел, а страх Господень и юных делает старцами. Блажен, кто непрестанно помнит день своего исшествия и старается оказаться в тот час готовым и бесстрашным» [Єфрем

Сирин 2006: 41].

Методологічне осмислення сфер та елементів релігійної свідомості завжди є складним процесом рефлексії. А саме – у «страху Божому» для дослідника важливим та цікавим є не тільки сам феномен, але і безпосередньо інтерес до цього питання може спровокувати внутрішні світоглядні зміни. Слід пам'ятати, що віруючий філософ (просто мислитель) не завжди є релігійним філософом, приклад з Р. Декартом яскраве тому свідчення. Сучасність та актуальний нам культурний простір черговий раз демонструють той факт, що сакральні проблеми таємниці людського життя не сходять с порядку денного для філософів. З методологічної точки зору до такого феномену як «страх Божий» складно підступитися. Взагалі, філософсько-методологічні виміри екзистенційних переживань людини – це складна, а іноді взагалі неможлива річ.

Пошук філософського статусу для цього предмету дослідження – частково розкриває особливу роль самої методології. Проте змінює її роль та не на користь самої методології. Можна навіть припустити, що сама спроба методологічного аналізу, або методологічного супроводу філософської рефлексії «страху Божого» з самого початку може сприйматися як прояв самої актуалізації. Тому і цінність такого дослідження буде мати сумнівний характер. Виходить, що не всі філософські проблеми можна класти під ніж філософсько-методологічного дискурсу. Варто мати на увазі, що в якийсь момент переклад цієї теми на терміни гносеології чи методології стане неприпустимим. Хоча сьогодні знімаються табу на деякі правила в обговоренні багатьох релігійних питань. Згадане слово «сумнівний» швидко замінюється словом «авторський». Світоглядний плюралізм та філософський лібералізм виступають лише загально відомим виправданням та прикриттям у аналізі подібних чутливих тем. А якщо згадати про моду на словосполучення «критичне мислення», то тим більше розв'язуються руки досліднику, що береться за висвітлення цих питань. У контексті даного питання сама антропологічна тематика може бути висвітлена через богословську, теологічну та аксіологічну призми.

Методологічна програма, що розписується дослідником під кожний об'єкт філософського аналізу суттєвим чином корегується дослідником, коли мова йде про екзистенційні основи духовно-практичного життя людини. Зокрема, в нашому випадку рефлексуючи на тему «страху Божого» методологічний супровід дослідження вибудовується на основі двох важливих зауважень. Перше – це контекст аналізу – культурологічний, культурно-історичний. Друге – це визначення філософського статусу об'єкта (феномен, явище, екзистенційна складова, антропологічна ознака, онтологічна подія в духовному бутті особи та людства). З огляду на ці акценти філософська транскрипція «страху Божого» видається складним процесом. Культурологи та філософи наших днів спостерігають процеси руйнування звичних та традиційних основ духовно-практичного життя суспільства. В наслідок цього може змінюватися і перспективи буття соціуму. Слідом за цим відбувається перегляд історії та філософської рефлексії самих явищ культурно-історичного життя.

Секуляризований культурний простір спонукає філософів братися за аналіз таких феноменів як «смерть», «страх Божий», «гріх», «відчай», «творчість» та інші. В глибинах релігійної філософії міститься велике застереження з приводу вільного тлумачення поняття «страх Божий». Антиподом самого поняття «страх» в свято отчий православній думці виступає поняття «зухвалість» (рос. «дерзость»). Вона («зухвалість») мало чим схожа з стоїчним розумінням «мужності» та мужності бути», як у Сенеки. В той же час – ухиляння від спокус, пам'ять про Бога в душі і страх Божий – стоїками не сприймалися як частина духовного життя. Це скоріше етичний кодекс, що дисциплінує на рівні розумі та почуттів, як імператив в саморефлексіях.

І про це пишуть дослідники цього питання, так у М.Мовчана ми знаходимо такі слова: «Святе Письмо наполегливо і виразно пропонує нам замінити всі страхи людські на єдиний страх, в якому немає муки, – на страх Божий. Достатньо людині одержати цей дорожній душевний стан, як вона перестане боятися всього, чого найбільше бояться в цьому

світі. Варто пригадати перших християн, яких піддавали гонінням, які були готові швидше бути розтерзаними дикими звірами, ніж відвертатися від Бога. Що об'єднувало цих людей? Відповідь очевидна – страх Божий, який проганяє страх людський. Страх Божий у серці та вчинках християнин розвиває благородний характер, формує безстрашність непохитних особистостей, які при цьому залишаються на диво скромними, люблячими, терплячими та співчутливими до ближніх, до їхніх недоліків та слабкостей» [Мовчан 2019: 215].

Сучасні психотерапевтичні тренінги, як данина моді, пропагують способи подолання різноманітних страхів та нав'язливих станів. Робиться це з метою відновлення або встановлення внутрішнього психологічного клімату, позитивного емоційного комфорту особистості.

Сьогодні також модно говорити про сценарії апокаліптичних подій. Знімаються фільми, пишуться статті, книги, картини, соціально-політичні сценарії, що стають об'єктами масової культури. Власне і саме слово «апокаліпсис» увійшло у словник пересічної особи вже як частина секуляризованого культурного простору. Тому в свідомості сучасного покоління в більшості своїй формується тісний зв'язок між цим словом та відчуттям страху, паніки, розгубленості. Страх перед зовнішніми деструктивними змінами (війна, геноцид, екологічна катастрофа, епідемія, голод, депортація та інші) затуляє собою інше розуміння апокаліптичного стану душі і саме поняття «страх Божий». Такий стан речей свого часу побачив та влучно прокоментував богослови минулих часів, наголосивши на тому, що безбожне суспільне життя розбудовується у затінку штучного саду життя. Страх перед смертю стає сильнішим ніж страх перед Богом. В секулярному культурному просторі відбувається десакралізація навіть таких фундаментальних онтологічних основ людського буття як народження та смерть.

Невірне розуміння життя призводить до помилок у правильному розумінні смерті і тим самим культивує спотворений страх перед самою смертю. Зусилля масової культури зосередженні на так «званій глухій обороні»

від класичних (в розумінні ортодоксальної їх природи) основ есхатології. І породжує нові види страхів та фобій, що віддаляють людину від Творця. У той час як за словами М.Мовчана: «У результаті страх Божий приходить як запорука порятунку не лише від страху смерті, але і як засіб подолання всіх інших людських страхів» [Мовчан 2019: 215].

Подолання руйнівних для людини страхів можливе через такі загально людські та християнські добродетності як віра-надія-любов. В історії філософської думки закарбовані слова Г.Марселя про те, що людина у цьому житті перебуває у особливому онтологічному статусі – фундаментальній ситуації подорожнього. Ця ідея з людиною мандрівником, має на думку Г.Марселя, неоціненну перевагу – вона побудована на означеннях які передбачають собою наявність і простору і часу. І мова йде не тільки про фізичне та астрономічні показники буття людини. Внутрішній простір і внутрішній плин часу в людині теж не слід засмічувати страхами. Історико-філософський вимір феномену страху теж перебуває у центрі уваги мислителів. Так О.Туренко в своїй монографії зазначає: «Страх визначає буттєві обрії людини у світі, міру пізнання глибин своєї психіки та свідомості, усвідомлення свого культурно-історичного шляху і, найсуттєвіше, трансцендентний вимір своїх можливостей. І коли вважати, що людина, нескінченна, незавершена, прямує вийти, «зазирнути» із себе в щось нове, що не існувало раніше, то її постійним супутником є її особистий страх. Він стоїть на стражі занадто швидкого забігання людини наперед у своє потенційне майбутнє, застерігає від психо-культурного відриву від своїх коренів (екзистенціалів), і водночас, страх «збуджує» її до активної дії усамітнення. Разом із тим, страх огортає й цим оберігає людину, від історичного руху назад, від повернення до крайньої крапки філогенезу – тваринного стану існування чи потягів. Страх вказує на вічну хиткість людського існування у світі, на постійну можливість «упасти з цивілізаційного п'єдесталу» в темряву тваринно-варварської люті» [Туренко 2006: 193].

У перспективі можливого подальшого розвитку цього аналізу на майбутнє можна

окреслити горизонт потенційних тем та аспектів, що потребують додаткової уваги в дослідженні. До переліку найбільш проблемних сторін цього питання можна віднести наступні:

- розмивання в релігійній філософії богословської рефлексії поняття «страх Божий»;
- відверті некоректні спроби психологізації феномену «страху Божого»;
- необхідність розмежування літературного, богословського, фольклорного, теософського образів «страху Божого»;
- помилкове ототожнення понять «страх Божий» та «страх Бога»;
- симфонія культурологічних та теологічних характеристик «страху Божого» в філософському дискурсі;
- сумнівні спроби розглядати феномен «страху Божого» як прояв «страху перед смертю» (і навпаки);
- складність визначення іманентної повноти явища «страху Божого» в філософії;
- проблема стилізації (естетичної, психологічної) феномену «страх Божий».

Актуальність езистенційних феноменів людського буття в сучасному культурному просторі обумовлена тим, що вони доволі часто розглядаються засобами масової культури та масового мистецтва як засіб маніпуляції, як товар. Товар яким яким вже дозволено торгувати. Гірше такої маніпуляції та торгівлі є гра цим феноменом.

Цікаве спостереження знаходимо в дослідницькій роботі про «постмодерний поступ» страху у О.Туренка: «У ХХ столітті комерціалізація (товарна продажність) страху остаточно опанувала мистецтво європейської та американської культур і має своє логічне завершення зараз у фільмах жахів, екстремальних формах спорту, а також у політичних перегонах, які подають страх у миті розчарування його волючою силою. Страх стає ніби іграшкою, якою тішаться, ним насолоджуються, оскільки його можна перервати – вимкнути телевізор, завершити гру. В увяленні сучасника він втрачає свою силу – приходить деяка атрофія страху. Але це не так, людина лише звикає до обмеженого, штучно створеного відчуття страху, а коли потрапляє у жахливу

життєву ситуацію, то виявляється, що у неї немає адаптаційних механізмів сприйняття страху, й тому сучасник, як правило біжить від таких ситуацій, ховається від реалій життя» [Туренко 2006: 190-191].

Висновки.

1. Внутрішній динамізм філософського виміру феномену «страх Божий» нашоєму нас на думку про те, що точкою входу у проблему стає припущення, що «страх Божий» – це онтологічна подія в житті людства. Мова йде про спробу поглянути на поняття «страх Божий» як на *перформативне*. Тобто як таке, що буквально здатне змінювати саму реальність для особистості у її зовнішньому і у внутрішньому бутті душі та духу. Це більше та ширше ніж етико-релігійна складова особистісного та соціального буття, а також більше ніж просто морально-етичний імператив. Таке припущення для філософської рефлексії – це особливий спосіб аналізу цієї теми.

2. Онтологічне коріння «страху Божого» в людській екзистенції походить від Самого Творця. Таке походження лише підвищує

його («страху Божого») цінність та значимість в житті віруючої людини. У просторі секуляризованої культури – «страх Божий» – це не більше ніж одна з культурних моделей поведінки індивіда. В той час як в християнській картині світу – це важлива складова християнської концепції самої особистості.

3. «Страх Божий» виступає важливою складовою християнської есхатологічної картини світу. Розуміння цього дозволяє долати відсторонене сприйняття цього поняття яке за ним закріпилося в сучасному мовно-культурному та філософсько-етичному ландшафті наших днів. Культурно-історична генеза цього поняття в філософії – це не про історію соціальних ідей.

Підсумовуючи наші міркування хочеться звернутися до думки С.Аверінцева, який свого часу доволі лаконічно, проте глибоко резюмував цю проблему тезою про те, що нам слід не стільки говорити та думати про страх Божий – скільки просто його мати у своєму житті [Аверінцев 2011: 51].

Бібліографічні посилання

- Melnyk, V.V. (2017). Fear Phenomenon in Existential Philosophy. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, 11, 41-48.
- Аверінцев, С. (2011). Несколько слов по поводу статьи Ю.Каграманова. *Континент*, 3(149), 47-51.
- Бодрийяр, Ж. (2000). *Символический обмен и смерть*. М.: Добросвет.
- Василиадис, Н. (2012). *Таинство смерти*. М.: Изд-во Свято-Троицкой Сергиевой Лавры.
- Зубов, А. (2011). Эсхатологическая уникальность христианства. *Континент*, 3(149), 117-125.
- Каграманов, Ю. (2011). «...И Аз воздам». О страхе Божиим в прошлом и настоящем *Континент*, 3(149), 396-411.
- Кьеркегор, С. (2010). *Страх и трепет*. М.: Культурная Революция. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/ehkzistencialnaja_filosofija/kerkegor_s_strakh_i_trepet/35-1-0-2097 (дата звернення 14.10.2022)
- Марсель, Г. (1999). *НОМОВІАТОР*. К.: КМ Academia.
- Мовчан, М. (2019). *Страх як проблема в соціальному середовищі*: монографія. Полтава: ПУЕТ.
- О человеке: сборник трактатов*. (2011). СПб.: Азбука.
- Ефрем Сирин, прп. (2006). *Избранные творения*. Краматорск.
- Туренко, О.С. (2006). *Страх: спроба філософського усвідомлення феномена*: монографія. К.: Вид-во ПАРАПАН.
- Шенкао, М.А. (2003). *Смерть как социокультурный феномен*. К.: Ника-Центр.

References

- Averintsev, S. (2011). Neskolko slov po povodu stati Yu. Kagramanova [A few words about the article by Y.Kagramanov]. *Kontinent*, 3(149), 47-51. (in Russian).
- Bodriyyar, Zh. (2000). Simvolicheskiy obmen i smert [Symbolic exchange and death]. М.: Dobrosvet. (in Russian).
- Efrem Sirin, prp. (2006). *Izbrannyye tvoreniya* [Selected works]. Kramatorsk. (in Russian)

- Kagramanov, Yu. (2011). «...I Az vozdam ». O strahе Bozhiem v proshlom i nastoyaschem [«... And I will repay». About the fear of God in the past and present]. *Kontinent*, 3(149), 396-411. (in Russian)
- Kerkegor, S. (2010). *Strah i trepet* [Fear and trembling]. M.: Kulturnaya Revolyutsiya. Retrieved October 14, 2022 from https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/ehkzistencialnaja_filosofija/kerkegor_s_strakh_i_trepet/35-1-0-2097 (in Russian)
- Marsel, H. (1999). *HOMOVIIATOR* [Homoviator]. K.: KM Academia. (in Ukrainian)
- Melnyk, V.V. (2017). Fear Phenomenon in Existential Philosophy. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, 11, 41-48.
- Movchan, M. (2019). *Strakh yak problema v sotsialnomu seredovyshchi*: monohrafiia [Fear as a problem in the social environment]: monohrafiia. Poltava: PUET. (in Ukrainian)
- O cheloveke: sbornik traktatov*. (2011). [About man: a collection of treatises]. SPb.: Azbuka. (in Russian)
- Shenkao, M.A. (2003). *Smert kak sotsiokulturnyy fenomen* [Death as a sociocultural phenomenon]. K.: Nika-Tsentr. (in Russian)
- Turenko, O.S. (2006). *Strakh: sproba filosofskoho usvidomlennia fenomena*: [Fear: an attempt at a philosophical understanding of the phenomenon: a monograph]: monohrafiia. K.: Vyd-vo PARAPAN. (in Ukrainian)
- Vasiliadis, N. (2012). *Tainstvo smerti* [The sacrament of death]. M.: Izd-vo Svyato-Troitskoy Sergievoy Lavryi. (in Russian)
- Zubov, A. (2011). Eshatologicheskaya unikalnost hristiyanstva [The Eschatological Uniqueness of Christianity]. *Kontinent*, 3(149), 117-125. (in Russian)